

הרב פרופ' דרור פיקסלר כיסוי ראש לאישה פרודה

- הקדמה
- א. עיקר חיוב הדין נלמד מפרשת סוטה
- ד. מנהגי היתר
- ב. תגובה לשינוי הנסיבות: כיסוי הראש
- ה. סוף הנישואין כתחילתן
- ו. איסורי 'דת משה' ו'דת יהודית' כפגיעה בבעל
- ז. סיכום ומסקנות
- ג. כיסוי הראש לגרושה ולאמנה
- מתוקף 'דת יהודית'

חובת כיסוי שיער הראש של אישה נשואה נידונה רבות בספרי הפוסקים, ולאחרונה הצטרפה לה סוגיית כיסוי השיער של אישה גרושה 🧻 המאמר שלפניכם דן בסוגיית כיסוי שיערה של 'אישה פרודה' – לאחר קביעת בית הדין הרבני שאין דרך להחיות את הנישואין, על בני הזוג להיפרד והליכי מתן הגט החלו 🧻 על יסוד מקורות שונים דן הרב פרופ' דרור פיקסלר במצב של 'מות הנישואין', מסיק כי מנהג המקום קובע את היקף חובת כיסוי הראש, ומוסיף לכך שני סייגים חשובים

הרב פרופ' דרור פיקסלר כיסוי ראש לאישה פרודה

הקדמה

רוב כללי הצניעות הם נורמות שקיבלו על עצמן נשות ישראל מקדמה דנא. אחת מאותן נורמות צניעות אלו היא חובת כיסוי הראש. המקור לחיוב זה מופיע בתורה בהקשר לפרשת סוטה, והוא מפורט בהרחבה בתלמוד ובמדרשים.

מטבע הדברים, כאשר מדובר בנורמות התנהגות, הדברים פושטים ולובשים צורה במהלך השנים. כל תרבות מתעצבת ומתפתחת לפי אורח החיים המיוחד לאותה תקופה. לכל תקופה ולכל מקום ישנו הלבוש המיוחד להם, ובהתאם לכך יש צורך להגדיר מחדש את ההלכות הנוגעות לדרכי הצניעות של האישה ובכלל זה גם כיסוי ראש לנשים.

מטרתנו במאמר זה היא לבחון את השאלה ביחס לאישה פרודה. בשנים האחרונות חלו תמורות רבות בהליכי הגירושין. קודם כל, כמות הגירושין גדלה מאוד, ובעקבות כך ההבנה שיש יותר ויותר זוגות פרודים יצרה הגדרות הלכתיות חדשות כ"מות הנישואין".¹ חיוב גירושין בטענת "מאס עלי",² הסתמכות גוברת על שיטת רבנו ירוחם במקרה של בני זוג "המורדים זה על זה",³ ועוד,⁴ מייצרות מציאות חדשה של זוג פרוד, ללא כל סיכוי שיחזרו לחיות יחד – אבל עדיין לא גרושים.⁵ המקורות היסודיים לעניין כיסוי שיער ראש האישה יידונו כאן רק עד כמה

1. ראה הרב שלמה דיכובסקי, 'שלום בית ממשי, שלום בית משפטי ודוקטרינת 'מות הנישואין'', תחומין מד (תשפ"ד) עמ' 322-309.
2. ראה אבישלום וסטרין ועמיתיו רדזינר, 'מהפכות ושמרנות בפסיקת בית-הדין הרבני – על אכיפת גירושין בטענת "מאס עלי"', עיוני משפט מב (2020) עמ' 686-639.
3. ראה שי זילברברג ועמיתיו רדזינר, 'תחייתה של עילת "מות הנישואין": שיטת רבינו ירוחם בבית הדין הרבני', משפטים מט (תשע"ט) עמ' 168-113.
4. ראו בנציון שרשבסקי ומיכאל קורנאלדי, דיני משפחה כרך ב, עמ' 637-589 (מהדורה חדשה, מעודכנת ומורחבת, 2016); אבישלום וסטרין, הזכות לגירושין: גירושין ללא אשם במסורת היהודית (2014).
5. דוגמה מאוד פומבית לדבר ניתן להביא מהסרט "גט – המשפט של וויאן אמסלם" (קרן קולנוע ישראלי 2014) של האחים שלומי ורונית אלקבץ, ובדיון שהתעורר בעקבות סרט זה. הסרט עסק בקוצר ידו של בית הדין לסייע למסורבת גט במקרה מובהק של "מות הנישואין". מעניינת יותר מבחינתנו היא תגובת מנכ"ל בתי הדין הרבניים, עורך הדין שמעון יעקבי, כי המציאות ברבים מן ההרכבים שונה מזו המתוארת בסרט וכי "במהלך השנים חלו שינויי גישה אצל הדיינים" (ליאת נטוביץ קושיצקי, 'סורגים שקופים', מוסף צדק – מקור ראשון 898, ל' תשרי תשע"ה).

שהדבר נחוץ להבנת עקרונות הפסיקה בעניין.⁶ קטונתי מלהכריע בשאלות שדנו בהן במשך מאות רבות של שנים. לכן אין לראות בדברים אלה שום התייחסות לשאלת כיסוי הראש לנשים נשואות, אלא רק למציאות החדשה של נשים פרודות שיש בדורנו.

המאמר לא יעסוק בפרטי ההלכות לגבי כיסוי הראש לנשים,⁷ אלא רק בעצם החיוב, ולאחר מכן יתמקד המאמר בנושאי 'דת משה' ו'דת יהודית' ומה הגדר של אישה פרודה.

א. עיקר חיוב הדין נלמד מפרשת סוטה

מקובל מקדמת דנא שבנות ישראל הנשואות מכסות את שיער ראשן. מקור הדין הוא הפסוק בפרשת סוטה (במדבר ה, יח): "ופרע את ראש האשה". הגמרא במסכת כתובות (עב, א) לומדת מכאן:

תנא דבי רבי ישמעאל: אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו בפרוע ראש, דאורייתא – קלתה שפיר דמי, דת יהודית – אפילו קלתה נמי אסור. אמר רבי אסי אמר רבי יוחנן: קלתה אין בה משום פרוע ראש. הוי בה רבי זירא, היכא? אילמא בשוק, דת יהודית היא! ואלא בחצר, אם כן, לא הנחת בת לאברהם אבינו שיושבת תחת בעלה! אמר אביי, ואיתימא רב כהנא: מחצר לחצר ודרך מבי.

בהמשך גמרא זו מופיע דיון העוסק בעיקר הדין מדאורייתא, ובמנהגים שנהגו בנות ישראל ויש בהם בכדי לחייב מכח 'דת יהודית'. מדברי התלמוד ופירושו רש"י ניתן ללמוד כי עיקר הדין מדאורייתא הוא שלאישה אסור לצאת לרשות הרבים כשראשה

6. הנחותינו הן שקריאת המקורות אמורה להיעשות מתוך יושר אינטלקטואלי, ותהייה המסקנות אשר תהייה. אין לכפוף את הפרשנות לאג'נדה, לא לזו השמרנית וגם לא לזו החדשנית. המעיין אמור לבצע את עיונו במקורות ולפרשם לפי מיטב שיפוטו, ורק לאחר מכן לקבל את החלטותיו לאור הממצאים. ראה מה שכתבתי, 'הדרכים לפסיקת הלכה', המעיין מה, ד (תשס"ה) עמ' 62-50; 'עשה לך רב – יסודות בשיטת הפסיקה של הרב רבינוביץ', אסיף ז (תשפ"א) עמ' 59-46.

7. פורסמו מאמרים ותשובות רבים בעניין בשנים האחרונות, ראה הרב יהודה הרצל הנקין, 'שיעור כיסוי ראש לנשים', תחומין יג (תשנ"ג) עמ' 298-290; חזר והתפרסם בשו"ת בני בני ג, כא, והוסיף שם עוד כמה דיונים בעניין, סי' כב-כד; הרב יוסף צבי רימון, 'כיסוי ראש לאישה בחצר', (ח' נבון, מ' גלידאי עורכים), ספר היוכל לשיבת הר עציון (תשנ"ח) עמ' 321-313; אליצור אברהם בר-אשר, 'כיסוי ראש – דת משה או דת יהודית? עיון במקורות ההלכה', אקדמות ט (תש"ס) עמ' 115-101; הרב אילן כהן, 'דין כיסוי ראש לנשים', מעליות כב (תשס"א) עמ' 139-115; הרב מתתיהו ברויד, 'גילוי שיערה של אשה נשואה', תחומין כז (תשס"ז) עמ' 265-248, ותגובת הרב יהודה הרצל הנקין שנה אחר כך בתחומין כח עמ' 92; הרב משה צוריאלי, 'כיסוי שערות ראשיהן של גרושה ואלמנה', תחומין ל (תש"ע) עמ' 221-216; שו"ת שיח נחום למו"ר הרב נחום אליעזר רבינוביץ, חלק א, קה, עמ' 360-359.

פרוע. הגמרא אומרת: "דאורייתא – קלתה שפיר דמי, דת יהודית – אפילו קלתה נמי אסור". מכאן עולה, כי עיקר חיוב הדין מדאורייתא הוא ששיער ראש האישה לא יהיה פרוע, ומספיק כיסוי ראש העונה לגדר "קלתה".

מהו "קלתה"? רש"י מפרש: כעין סל שהאישה מניחה על ראשה. השטמ"ק שם מסביר כי כיסוי כזה אינו מכסה את כל שיערות האישה, ובכל זאת מספיק הוא ככיסוי ראש מדאורייתא. הרמב"ם מפרש "קלתה" בעניין זה כמטפחת (אישות כד, יב): "... עברה על דת יהודית יוצאה לשוק או למבוי סתום וראשה פרוע ואין עליה רדיד ככל הנשים, אף על פי ששערה מכוסה במטפחת".⁸ ומפרש על כך הב"ח (אבן העזר סי' קטו) כי מדאורייתא די שתכסה את שיערה במטפחת, ואילו מתוקף 'דת יהודית' – תכסה את ראשה ברדיד, שהוא בגד "החופה את כל גופה כמו טלית" (לפי הרמב"ם בהלכות אישות יג, יא). לדעת השו"ע (אבן העזר קטו, ד) והמאירי (כתובות עב, א), הרמב"ם מתכוון ב"מטפחת" לכיסוי ראש שאינו מכסה את כל השיער, וב"רדיד" הכוונה לכיסוי ראש מלא (בדומה לפירוש רש"י). לעומת זאת, בעל שו"ת שבות יעקב (א, קג) פירש, ש"קלתה" היינו ששיערה קלוע, כלומר שמדאורייתא די בכך שאישה תצא לשוק כששיערה אסוף ואין צורך בכיסוי השיער.

בין כך ובין כך, לדעת רוב ככל המפרשים, קיים מקור מחייב מן התורה לכך ששיער האישה לא יהיה פרוע, ולרוב הדעות אף מכוסה. נעיר כי רוב המפרשים (פרט לרמב"ם), רואים את המקור הזה כמקור דאורייתא ממש ורואים חיבור ישיר בין 'דת משה' לדאורייתא, אף כי היו ערעורים על כך.

מכאן, ניתן לסכם מתוך דברי רוב הפוסקים, כי מדאורייתא, היינו 'דת משה', על אישה נשואה לאסוף שיערות ראשה ביוצאה לשוק, ומספיק כיסוי ראש חלקי (קלתה) בכדי לצאת ידי חובה דאורייתא.

8. על המשנה בגטין ח, א (במשנה שם ניקד הרמב"ם מילה זו וכתב 'קִלְתָּה') כתב הרמב"ם: "קלתה – כלי שהנשים מקבצות בו מה שהן טוות". השווה לפירוש המשנה ביכורים ג, ח: "קלתות – סלים", ולפירוש המשנה כלים טז, ג: "וקלתות, כלים הנעשים מגומא דק כעין קעריות החרש שאוכלין בהם, והן ידועות אצלנו במערב בשם 'אלסנאג'". כלי זה אינו מיוחד דוקא לכיסוי הראש או להניח בו את מה שטוותה האישה, אלא באופן כללי מדובר על כלי קיבול, ובכל מקום יש לפרשו כפי עניינו. השווה למשל פירוש המשנה בבא בתרא ד, ג, שם מפרש הרמב"ם בהקשר של כלים הנצרכים לריחיים: "וקלת – הקף של עץ עושין אותו סביב הרחים, כדי שלא יתפזר כלום מן הדבר הנטחן". וכן הוא בפירוש המשנה כלים טז, ג, ובזבים ד, ג. בפירוש המשנה כלים ז, א, הביא הרמב"ם פירוש כללי זה בהקשר של כירה: "קלתות – כנים בנוים עגולים עושין אותן תחת הכירות". ראה פירוש הרמב"ם למסכת גטין – מהדורה מבוארת, עמ' תכד-תכה.

9. רבי יעקב ריישר (ידוע גם כיעקב בקופן) נולד בפראג ונפטר בח' שבט ה'תצ"ג, 1733 במץ.

ב. תגובה לשינוי הנסיבות: כיסוי הראש מתוקף 'דת יהודית'

ראינו שלדברי רוב הפוסקים, מ'דת משה' שהוא כנראה דאורייתא, חיוב כיסוי הראש הוא מוגבל וחלקי. ובכל זאת, נהגו בנות ישראל לכסות שיער ראשן בכיסוי ראש. לפיכך נוצר כאן חיוב נוסף לכסות את שיער הראש מתוקף 'דת יהודית'. 'דת יהודית' הוא ביטוי שמציין מנהג שנהגו בנות ישראל, המוסיף על עיקר הדין מדאורייתא, ומקבל תוקף הלכתי מחייב.

המקור לדברים במשנה כתובות ז, ו:

ואלו יוצאות שלא בכתובה: העוברת על דת משה ויהודית... ואיזוהי דת יהודית? יוצאה וראשה פרוע.

למנהג צניעות שנהגו בנות ישראל ניתן לראות משמעות הלכתית גם בהלכות קריאת שמע, כפי שמופיע במסכת ברכות (כד, א): "טפח באישה ערווה", כלומר שאסור לגלות טפח של מקומות שמוגדרים ערווה. הגמרא מבררת על איזה מקומות מדובר, ומעלה, בין היתר, שגם שיער האישה הוא בגדר ערווה. לכאורה משמע מהגמרא שמעיקר הדין גם רווקות צריכות היו לאסוף או לכסות שיער ראשן. אולם, מפסיקת השו"ע (או"ח עה, ב), נראה שהגדרת שיער אישה כערווה, לגבי הלכות קריאת שמע, נקבעה לפי דרכן של נשים לכסותו:

שער של אישה שדרכה לכסותו אסור לקרות כנגדו... אבל בתולות שדרכן לילך פרועות הראש מותר.

לפיכך, היות שרווקות נהגו שלא לכסות שיער ראשן – הרי שאין שיערן נכלל בגדר ערווה. אמנם כבר כתבו רבים שאין קשר הכרחי בין הלכות קריאת שמע לבין הלכות צניעות הכלליות. מכל מקום מכאן ראייה ברורה שאין בשיער האישה גדר של ערווה (וראו דבריו הידועים של ערוך השלחן או"ח עה, ז; ויביע אומר ח"ו או"ח יג).

מה לגבי עצם חובת כיסוי הראש לנשים נשואות, האם גם הוא תלוי במנהג? כפי שראינו 'דת יהודית' היא רק קומה נוספת מעבר ל'דת משה' שהרוב ראו בו דין דאורייתא. מהחלוקה בין 'דת משה' ל'דת יהודית' עולה בבירור שעיקר דין תורה אינו תלוי במנהג, וגם אם ייווצר מצב בו נשים רבות לא מכסות את ראשן, החיוב של כיסוי הראש לנשים נשואות, או האיסור על גילוי, בעינו עומד. רק חיובים מ'דת

יהודית' תלויים במנהגי המקומות. זה גופא מוכיח שאין קשר בין הלכות קריאת שמע שתלויות במנהג לבין עצם דין כיסוי הראש מדאורייתא שאינו תלוי במנהג.¹⁰ עם זאת, היות שראינו כי עיקר הדין מדאורייתא הוא לאיסוף או כיסוי חלקי של שיער הראש ולא דווקא לכיסוי המלא, אזי ייתכן שאם יתפשט מנהג של כיסוי ראש שאינו מכסה את כל השיער, אזי לא ייחשב שיערן כערווה לעניין קריאת שמע כנגדו. לסיכום עד כאן, היות שדעת רוב הפוסקים היא שקיים בסיס דאורייתא למצוות כיסוי הראש לאישה נשואה, לא ניתן לטעון לביטול הדין מעיקרו. החיוב לאישה נשואה שלא לילך בשיער פרוץ יישאר בעינו. עם זאת, יתכן שנוכל לטעון, כי במידה וירוח מנהג בנות ישראל לילך בשיער שאינו מכוסה לגמרי (כגון הפירושים השונים ל"קלתה", לעיל אות א), הרי שמנהג 'דת יהודית' יפחת והחיוב יהיה לאיסוף שיער הראש או לכיסוי מינימלי.

חיזוק לגישה זו ניתן ללמוד מדין יציאת אישה ללא כתובה בימינו. מלכתחילה, מתוקף 'דת יהודית', אישה ההולכת בשיער מגולה יוצאת ללא כתובה, כפי שנכתב במסכת כתובות (עב, א). אולם, מתוקף ריבוי הנשים ההולכות גלויות ראש פסקו הרב משה פיינשטיין (אגרות משה אבה"ע א, קיד) והרב עובדיה הדאיה (ישכיל עבדי ח"ה או"ח נה, ג, הובא גם ביביע אומר ח"ג אבה"ע כא), כי כיום אין לשלול כתובתה של אישה שהלכה בגילוי שיער.¹¹

היסוד לכך הוא בדברי הרא"ש בתשובה (לב, ח), שביאר שאישה יוצאת בלא כתובה רק במקרים שהיא מכשילה את בעלה באיסורים, כגון אישה שמאכילה אותו

10. ניתן לראות בהלכה שמותר לקרוא קריאת שמע כנגד שיער מגולה של אישה בתולה, הוכחה לכך שמדאורייתא אין חיוב כיסוי או איסוף שיער הראש לרווקה, ולפיכך שיערן לא ייחשב כערווה. אעפ"י שלא כך לפי הרמב"ם בהל' איסורי ביאה כא, יז, אשר הביאו להלכה בשו"ע אבה"ע כא, ב: "לא תלכנה בנות ישראל פרוצות ראש בשוק, אחד פנויה ואחד אשת איש". וכבר שאלו הב"ח והגר"א, מניין לו להרמב"ם להוסיף איסור גם בפנויה? וביארו, שהרמב"ם הוכיח זה מלשונו של תנא דבי ר' ישמעאל שאמר "לבנות ישראל" ולא "לאשה". בכל מקרה כתב פנויה ולא בתולה. אולם, לנשים נשואות, שלפי דעת רוב הפוסקים עיקר איסור פריעת שיער ראשן הוא מדאורייתא, והוא קודם ל'דת יהודית', נראה שלא ניתן לעקור איסור זה מבסיסו, גם אם יתפשט מנהג בנות ישראל שלא לילך בכיסוי שיער ראשן.

11. העירני ידידי הפרופ' עמיחי רדזינר שכיום ישנה פסיקה הקובעת שלא ניתן לייחס גדר 'עוברת על דת' למי שנוהגת לפי הנורמות המקובלות בחברה. ראה פסק של בית הדין האזורי בנתניה (הרב שלמה שפירא – אב"ד; הרב אברהם מייזלס; הרב רפאל י" בן שמעון 1-895536 תיק רבני, מתאריך 2/11/2014): "הנהגה בזמן האחרון הובאה לפנינו מספר מקרים שבהם התלונן הבעל על התכתבות עם גברים בפייסבוק ובמסרונים, ורצו לטעון שיש בדבר משום דבר המכוער ועכ"פ משום עוברת על דת. והארכנו בזה במספר פסקי דין (ע"י תיק 883934/2 ות"ק 919508/3) שאינו ראוי שיהיה לאשה נשואה קשר עם גבר זר. עם זאת, במקרים שנידונו לפנינו טענו הנשים שלא היו אלא התכתבויות בעלמא כמנהג החברים בפייסבוק, ואין זו סטייה מהמנהג שנוהגים בנות ישראל בחברה אליה השתייכו. ולא ראו בקשר עם גבר בעיה. וידועים דברי רעק"א בתשובה אודות מגלחי הזקן שכיוון שלא נראה להם שיש איסור בדבר אין הם נפסלים, והוא הדין כיוון שלא משמע לה איסור אין נקראת עוברת על דת".

אוכל לא כשר או עוברת על עבירות שהעונש עליהן שימותו בניה, ואז היא נחשבת עוברת על 'דת יהודית' ולא מקבלת כתובה משום חשש זנות. הבית שמואל (אבה"ע קטו, א) הסביר שאישה ההולכת בראש מגולה נחשבת כפרוצה ולכן יש לחשוש שתזנה תחת בעלה. כלומר, אישה ההולכת בלא כיסוי ראש חשודה בפריצות ויש עליה מעין חזקה שתזנה תחת בעלה, ובמקרה זה הרי מאבדת כתובתה. ברם, בימינו רבו הנשים ההולכות בלא כיסוי ראש וגם נשים כשרות ושומרות שבת שאין עליהן שום חשש פריצות, אלא הן סבורות שבהליכה בלא כיסוי ראש אין כל איסור. עולה מכאן שבימינו פחתה החזקה שמי שהולכת בראש מגולה פרוצה היא ותזנה תחת בעלה. לכן פסקו שבימינו אין אישה מפסידה כתובתה על סמך 'עוברת על דת יהודית' והולכת בלא כיסוי ראש. עם זאת, לדעת כל הפוסקים הללו אין זה מפקיע את עצם האיסור שעוברת אותה אישה נשואה שהולכת בלי כיסוי ראש, מדין דאורייתא ואולי גם מ'דת יהודית'.

המסקנה עד כאן, שמעיקר הדין קיים חיוב על נשים נשואות לכסות את שיער ראשן. גם אם יתרבה מספרן של ההולכות פרועות ראש עדיין יישאר איסור זה בתוקף. לגבי קריאת שמע כנגד שיערן המגולה יש שהקלו, אך גם לגבי זה כתבו כמה פוסקים (חזו"א או"ח טז, ח; אגרות משה או"ח א, מב) שהאיסור נותר בעינו. ביחס ליציאה בלא כתובה ראינו שאכן יש פוסקים שהקלו, אך כפי שראינו גם זה אינו נוגע לעיקר חובת כיסוי הראש. על רקע זה חייבים לבחון את גדר 'דת משה'. נשואות חייבות בכיסוי הראש, ללא תלות במנהג, בגלל 'דת משה'. מי אותן נשים שנמצאות בגדר 'דת משה'?

ג. כיסוי הראש לגרושה ולאלמנה

הלכה פסוקה היא (טור אבן העזר כא): "לא ילכו בנות ישראל פרועות ראש בשוק, אחת פנויה [רצה לומר כמו אלמנה או גרושה, אבל בתולות מותרות (פרישה שם ס"ק ג)]¹² ואחת אשת איש", וכן נפסק בשו"ע (אבן העזר כא, ב): "לא תלכנה בנות ישראל פרועות ראש בשוק, אחת פנויה ואחת אשת איש". המקור לכך, הגמרא בכתובות שהובאה לעיל. ללא ספק כך היה המנהג המקובל אצל הטור והשו"ע כמו כל שאר ההלכות בסימן זה: צריך אדם להתרחק מנשים מאוד מאוד (סעיף א); אסור להשתמש באישה כלל (סעיף ה); אין שואלים בשלום אישה כלל (סעיף ו); ועוד מהסוג הזה. כאמור, כך היה הנוהג אצל היהודים בתקופה ההיא. השאלה, מה התוקף לאיסורים ולהנהגות האלה? כפי שהבאנו לעיל, גם בכיסוי הראש יש גדרים שונים של 'דת משה' ו'דת יהודית'. יש מהאחרונים שהביאו שהנוהג לכסות את ראש הפנויה הבעולה היה כבר בתלמוד. הדגול מרבבה על השו"ע שם כתב כי מדיוק מהירושלמי (כתובות פרק ב, סוף

12. וכן כתב החלקת מחוקק על השו"ע שם ס"ק ב, שהאיסור הוא על פנויה בעולה ולא על בתולה.

הלכה א), ששאל על מוכת עץ ולא בעולה, נלמד שאסור לבעולה לצאת וראשה פרוע. אך שם מדובר על הליכה בשיער פרוע ולא בגילוי השיער בלבד.

יש מאחורוני דורנו שביקשו לטעון כי החובה לכיסוי הראש של פנויה בעולה היא מהתורה. וכך כתב בשו"ת מחזה אליהו (א, קיח)¹³: "הרי לן דלהב"ח החובה שאלמנה תכסה שערותיה חובה דאורייתא היא. וע' באור הגר"א אה"ע סי' כ"א ס"ק י"א על מלת 'אחת פנויה' שבמחבר, דהכוונה לאלמנה או לבעולה". לדעתו, זה שהב"ח והגר"א ייחסו את דרשת הגמרא לכל אישה ולא רק לנשואה, הוא הוכחה שלכל אישה בעולה החיוב לכיסוי הראש הוא מהפסוק, ולכן הוא מהתורה. ברם ראייתו קשה מאוד. כל מהלך הגמרא הוא בהוה אמינא, בקושיא. שם הגמרא אומרת שכיסוי הראש הוא 'דת משה' ולא 'דת יהודית' מפני שיש פסוק. ברם למסקנה יש חלק שהוא 'דת משה' ויש חלק שהוא 'דת יהודית'. מניין למחזה אליהו שדברי הב"ח והגר"א הם למסקנת הגמרא? אין לנו בו יותר מחידושו – גם אלמנה וגרושה לא ילכו פרועות ראש. זה אולי מגדר 'דת משה', אך כיסוי הראש להן מניין?

לאור הבנת בסיס האיסור, לא מפתיע למצוא שיש מגדולי הפוסקים מי שהתירו לאלמנה ולגרושה לגלות את שיערות ראשן אף בהיותן בשוק. ראשון להם הוא הרב רפאל מילדולץ,¹⁴ בספרו מים רבים (ג, ל). מסוגיית הגמרא בכתובות משמע לו "דדוקא האיסור הוא בנשואה, דהרי בנשואה איירי. ולא ידעתי מהיכן הוציאו לאסור אפילו הפנויה? וצריך עיון. והבו דלא להוסיף גם כן הבתולה". אין הוא מבחין אפוא בין פנויה (אלמנה וגרושה) לבין בתולה (רוקה) – בכולן "הבו דלא להוסיף", ומנהגן של בנות ישראל לא חל עליהן כלל. מדבריו משמע שההיתר הוא גם לאלמנה וגרושה, וגם לבתולה שטרם נישאה, שהרי מחליף את המילה, פעם משתמש במילה "פנויה" ופעם במילה "בתולה". בסוף דבריו דן על הארוסה ומחייב אותה בכיסוי הראש, אך זאת לא מגדר 'דת משה' אלא מצד המנהג, כפי שהוא מעיד שמקובל בעיר מולדתו ליוורנו.

הרב שלמה שְׁמַאמָא¹⁵ כתב בספרו בגדי שש על השו"ע (אה"ע סי' כ"א): "ופרע את ראש האשה" – האי קרא בנשואה כתיב, ומהיכן ילפינן פנויה?". הוא עוסק אפוא באיסור דאורייתא (הנלמד מהפסוק שהוא מביא), וברור לו שאין הוא חל על פנויה. וראיה לכך הביא מהמשנה בכתובות (דף טו, ב): "אם יש עדים שיצאת בהינומא וראשה פרוע", ודברי השיטה מקובצת בשם לקוטי הגאונים: "דכך נוהגים [בעת חופתה] לבתולה ולא לאלמנה. והא דאמר 'ופרע את ראש האשה' ותנא דבי ר' ישמעאל: מכאן אזהרה

13. הרב פסח אליהו פאלק (תש"ד-תש"פ) היה מחנך ופוסק הלכה חרדי-בריטי. פרסומו העיקרי של הרב פאלק הגיע בעקבות ספרו 'עוז והדר לבושה' המנסח קוד הלכתי להלכות צניעות הביגוד לנשים. הספר יצא לאור בשנת 2004 באנגלית ואחר כך בעברית, ותורגם לאחר מכן אף לספרדית וצרפתית.

14. רב וראש ישיבה בליוורנו, רבה של קהילת יוצאי ספרד ופורטוגל בלונדון לפני כ-200 שנה.

15. רבי שלמה שמאמה נפטר בכ"ב חשוון תרט"ו. רב ומקובל תוניסאי.

לבנות ישראל שלא יצאו בפרוע הראש – בנשואות קמיירי". הוא תמה אפוא על תשובת מהר"י הלוי, אחי הט"ז (סי' ט), שמדבריו משמע שגם פנויה שאינה אשת איש בכלל האזהרה דלא יצאו בנות ישראל פרועות ראש.

הרב משה סופר¹⁶ הוכיח במאמרו 'בענין אם אסורה אשת איש בפריעת ראש מיד לאחר היחוד' (אור ישראל כא, מאנסי תשרי תשס"א, עמ' לא) שכיסוי ראש לבעולה, אלמנה או גרושה, אינו חיוב מדאורייתא. הרב משה פיינשטיין (אגרות משה אה"ע א, נז) נשאל על אלמנה שלצורך פרנסת משפחתה נזקקה לעבוד במשרד שבו דרשו ממנה שלא תכסה את שיערותיה. בתשובתו כתב שמה שכתבו בחלקת מחוקק ובדגול מרבבה שאף גרושה ואלמנה צריכות לכסות את ראשן, היינו מדין 'דת יהודית', אבל מדאורייתא רק אשת איש חייבת בכך.¹⁷ כך העלה למסקנה גם הרב משה צוריאלי זצ"ל במאמרו בתחומין ל (תש"ע) עמ' 221-216.

גם מו"ר הגרנ"א רבינוביץ זצ"ל התיר לגרושה להוריד את כיסוי הראש, ובתנאי שלכשתינשא תחזור ללבוש כיסוי ראש.¹⁸ בעקבות פסיקות אלה, בפועל המנהג הרווח, שגרושות מורידות את כיסוי הראש, ובמיוחד לצורך נישואין שניים.

ד. מנהגי היתר

ביארנו לעיל שיסוד איסור גילוי שיער הראש הוא בצניעות, וצניעות נובעת ומוגדרת על פי המנהג השורר בזמן ובמקום. לא ייפלא אפוא למצוא אחרונים המלמדים זכות ולפעמים אפילו מתירים גילוי שיער גם אצל אישה נשואה.

כך כתב הבן איש חי בספרו חוקי הנשים (מהדורת צילום ירושלים תשי"ח, דף נה): "והביטו הנשים על אנשי אירופה, מנהגם לא להסתיר מפני זרים, ובכל זאת מלבושיהם מסודרים, לא מתגלה בגופם, רק פניהם וצוארם, כפות ידיהם וראשם. ואמת נכון מגולה שערם – לפי הדין שלנו אסור הדבר, אבל יש להם איזה התנצלות, כי אומרים לא נתיישב המנהג הזה אצל כל נשותיהם, מבנות אומתם וחוף לאומתם, נעשה גילוי השיער כמו גילוי פניהם וכפות ידיהם, ואינו גורם הרהור אצל האנשים, במבט עיניהם". כדבריו כתב כף החיים (עה, יז-יח), ש"הנשים של ערי אירופה, שדרכן לילך תמיד פרועי ראש, מותר לקרות כנגדן, כיון דכל הנשים דרכן בכך", ואפילו "אותם

16. רבי משה סופר הוא תלמיד חכם בן ימינו, המתגורר בניו יורק. הוא משתייך לייחוס של משפחת סופר כצאצא ישיר של ה"כתב סופר" וה"חתם סופר".

17. ראה שו"ת מחזה אליהו א, קיט, שדן בתשובת הרב פיינשטיין ומנסה לדחותה, וכל דבריו רק מצד המנהג ולא מצד ההלכה, ע"ש. תודתי לרב מאור קיים שהפנה אותי לתשובה זו.

18. שו"ת שיח נחום ח"ב סי' רד (עמ' 324-325). השאלה נשלחה אל הרב דרך האינטרנט, והרב לפני שהשיב ביקש לברר איפה השואלת מתגוררת, כנראה על מנת לחשוש למנהג במקומה. ראה הערה 3 של ידידי הרב אלי רייף, מהדיר הספר.

הנשים הבאות מארצות שאין דרכן לגלותן למקום שדרכן לגלותן, מותרין לגלותן אם אין דעתם לחזור". אין בדברי כף החיים היתר לאישה נשואה ללכת בלי כיסוי ראש, אלא תיאור מצב שכזה עם ניסיון להבין איך הגיעו לכך.

הרב זלמן סלוצקי¹⁹ (שו"ת עץ אפרים או"ח דף יב) רואה פריצות במנהג ללכת פרועות ראש, אבל כיון שכבר הונהג כך, "הרי זה כמו שכתב הב"ח בעיירות שהולכים יחף, שלעולם רגליהם מגולין" והותר הדבר.

עוד מקור להיתר גדול הובא בתשובתו של הרב יוסף מְשֶׁאש²⁰ לגבי כיסוי ראש לנשים (אוצר המכתבים חלק ג, ירושלים תשמ"ח, תשובה אלף תתפד, עמ' ריא; שו"ת מים חיים ב, קי), שעוררה, ועדיין מעוררת, פולמוסים לא פשוטים. זוהי תשובה חדשנית ומהפכנית, ומסקנת הרב משאש שבימינו אין חיוב על נשים נשואות לכסות את שיער ראשן. מטבע הדברים, בשנים האחרונות התשובה מצוטטת בהקשרים שונים על ידי אלו שכיסי הראש מעורר אצלם התנגדות מסיבות שונות. אפילו באתרי אינטרנט שונים ניתן לראות תמיהות על כך שאין התייחסות מסורתית-רבנית שיטתית לדברי הרב משאש, ונראה לכאורה שטיעונו נותרים בעינם ללא תגובה, כאילו הייתה כאן אלטרנטיבה הלכתית קבילה.²¹ ישנם פוסקים, כמו הרב משה מלכה, שאף הסכימו לדברים (והשיב משה סי' לד). הרב ד"ר מיכאל אברהם וד"ר רינת אנקרי סלע פרסמו מאמר מיוחד לשלול את טענותיו של הרב משאש (דרישה 1, תשע"ו, עמ' 54-77), אך הרב ברוך גיגי מצא איך ללמד זכות על דברי הרב משאש. אמנם גם הוא לא סמך עליהם הלכה למעשה (שם עמ' 79-77).

19. ה'תר"ב, 1842 – ה'תרע"ח, 1918. היה פוסק הלכה ומורה צדק בוילנא, בלשן, מחבר ספרים, ופעיל ציוני.
20. ה'תרנ"ב (1892) – ב' בשבט ה'תשל"ד (25 בינואר 1974). היה דיין, פוסק, משורר ואיש ציבור. כיהן כרבה הראשי של חיפה. היה בן דוד לאביו של הרב שלום משאש, רבה של ירושלים.

21. דוגמא לכך ניתן להביא משו"ת באינטרנט (אתר כיפה) שהביא את דברי הרב משאש וניסה להתמודד איתם בשתי דרכים חלופיות – לימוד זכות מצד אחד, וקביעה שלא ניתן לסמוך על דבריו להלכה מאידך: "הרב משאש, מחשובי הפוסקים הספרדים נשאל על נשים צדקניות ספרדיות שלא מקפידות על חובת כיסוי ראש. בתשובתו הוא ניסה ללמד זכות על אותן נשים. הרב משאש ניסה להסביר אחרת לגמרי את הגמרות, את פסקי הראשונים וכך הגיע למסקנה שברמת העיקרון מותר ללכת גם בלי כיסוי ראש. אך צריך לשים לב, מתוך השאלה ותשובת הרב משאש בפנים, רואים שהוא נדחק לפינה, הוא ניסה ללמד זכות, להצדיק מצב נתון בדיעבד ולא לכתחילה. גם אם נקבל פסיקתו, צריך לזכור שהוא דעת יחיד וכל הפוסקים חולקים עליו ואוסרים. לכן אין לקבל את פסיקתו של הרב משאש מעבר ללימוד זכות על נשים דתיות".

נראה לי כי הרב משאש כתב את דבריו בדרך של לימוד זכות ולא כפסק הלכה רגיל. הרב משאש, כפוסק הלכה, ראה ערך בהתאמת ההלכה למציאות. וכך כתב בחיבורו נחלת אבות, דרוש תנ"ך (עמ' עט): "יש לפרש 'ויותר לרואי השמש' [הכוונה לפסוק בקהלת ז, יב, ד"פ], דהיינו, שעיניהם פקוחות להתבונן בענייני העולם. כי על ידי כן מתפקחים ומתחדד שכלם. כמו שמצינו בדורות הראשונים וראינו בדורות האחרונים, שכל חכם לב שהיתה דעתו מעורבת בענייני העולם הוא למופת בדורו, כמו הרמב"ם וחבריהם וכיוצא בהם בכל דור זי"ע". וכל שאין לו עסק בענייני העולם, חכמתו בתורה מלאה פתיות ותמימות, וגם בערות". כך נראה שהבין את המציאות במרוקו שלשם שלח את תשובתו.

נמצאנו למדים שיש מנהגי היתר אפילו בנשים נשואות. מדובר בהיתרים מופלגים שלא התקבלו בקהילות שומרי המצוות, ומפני שחובת כיסוי הראש לאישה נשואה היא משום 'דת משה' אין אפשרות למנהג לשנות את ההלכה.

ה. סוף הנישואין כתחילתן

לענ"ד ניתן להוכיח שפרודה איננה חייבת בכיסוי הראש מצד 'דת משה', אם נשווה את מצבה למי שנמצאת בתחילת הנישואין. ההלכה והמנהג המקובל הם שכלה אינה מכסה את שיערות ראשה בסעודת הנישואין, ורק אחרי ליל הכלולות היא מתחילה בחבישת כיסוי הראש. מה הסיבה לכך? הרי מיד אחרי החופה היא אשת איש! אמנם לרמב"ם ועוד ראשונים (ראו יביע אומר ח"ו או"ח יג, ד) עיקר החופה היא הייחוד, ולכן לא קשה למנהג שלא מתייחדים אלא אחרי הסעודה, אך רבים וטובים מתייחדים אחרי החופה והכלה עדיין אינה מכסה את ראשה.

אכן, פשוט שאי אפשר ללמוד איסור דאורייתא של פריעת הראש אלא במי ששייך בה הדין של פריעת הראש – אצל סוטה.²² בבבלי סוטה (כד, ב) דרשו על הפסוק (במדבר ה, כ) "ואת כי שטית תחת אישך וכי נטמאת, ויתן איש בך את שכבתו מבלעדי אישך".

הוא אמינא ארוסה שתיא, והא כי אתא רבי אחא בר חנינא מדרומא, אתא ואייתי מתניתא בידיה: 'מבלעדי אישך' – משקדמה שכיבת בעל לבועל, ולא שקדמה שכיבת בועל לבעל.

לכן כלה קודם בעילת מצווה אינה ב"ופרע את ראש האשה", וממילא איננה חייבת ב'דת משה' של כיסוי הראש. 'דת יהודית' הוא המנהג המקובל אצל בנות ישראל, והמנהג המקובל שכלה אינה מכסה את ראשה. ראה בהרחבה את ההיתר לכלה לצאת ללא כיסוי ראש בשו"ת בני בנים (ג, כג, עמ' פב).

כמו בתחילת הנישואין כך גם בסופם. אחרי השלב שבית הדין קבע את הקרע בין בני הזוג ושאין דרך חזרה, או אפילו קודם לכן, כאשר האישה הופכת להיות 'גרושת הלב' – מצב בו הבעל עומד לגרש את אשתו, היא מוגדרת לגביו כ'גרושת הלב', ואסור לו לקיים עמה יחסי אישות (נדרים כ, ב ובשו"ע או"ח רמ, ג). בשלב כזה הבעל גם לא יכול לקנא לאשתו וממילא הוא לא יכול להשקות אותה. הרי שאין אישה זו תחת דין של 'דת משה', ומה שנותר הוא רק 'דת יהודית', והוא הנוהג בין אותן נשים שאישה זו חיה ביניהן. גם אם מאן דהו יבקש לחלוק על מצב של 'גרושת הלב', קשה לחלוק

22. הרמב"ם כתב וניקד "שוטה" לפי לשון התורה. נשארנו בכתוב המקובל היום.

על המציאות, אחרי שבית הדין קבע שחייב לגרש, ואין סיכוי ומקום לשלום בית, והרי היא כממזרת האסורה עליו; אם הוא יבוא עליה, הוא ייאסר בכלא בעוון אונס. במצב שכזה, לענ"ד כולי עלמא חייבים להודות שהבעל לא יכול להשקות את אשתו. מכאן נמצאנו למדים בחזרה גם על ההיתר לנשים אלמנות וגרושות שאינן צריכות לכסות את ראשן (לעיל אות ג); מכיוון שאינן יותר בגדר אישה שיכולה להיות מושקת מקנאת בעלה, הרי הן יצאו מגדר 'דת משה', ונותרו במנהג 'דת יהודית'. במקום שנהגו שגם גרושות ואלמנות מכסות את ראשן – עליהן להמשיך לנהוג כך, אבל במקומות שנהגו שלא לכסות – מותרות להסיר את הכיסוי.

אם כנים דברינו, נמצאנו למדים שלא רק פרודות וגרושות אינן בגדר 'דת משה', אלא כל מי שאינה שותה מי סוטה (אשת הסומא, אשת החיגר וכו') איננה חייבת בכיסוי הראש מ'דת משה'. סמך לכך ניתן להביא משו"ת יד אליהו ראגולר²³ (הובא באוצר הפוסקים סי' כא, ס"ק כז, א), שכתב שמכיוון שארוסה לא שותה (כמבואר בגמרא לעיל), "לא שמעינן בה שאסור לצאת פרועת ראש".

נמצא שכיסוי ראש באישה פרודה, אחרי שהיא כבר נחשבת 'גרושת הלב' ואסור על בעלה לבוא עליה, וכל שכן אחרי קביעת מועד הקרע בין בני הזוג בבית הדין – אינו דאורייתא, ושפיר מועיל מנהג בזה. ובוודאי שכך הוא הדין בפירוד ארוך של יותר מ"ח חודשים.

אמנם אין בפרודה יותר מאשר באלמנה וגרושה. אם המנהג של הפרודות באותו המקום להישאר עם כיסוי הראש – אזי יש חובה מגדר 'דת יהודית' לשמור את כיסוי הראש. אך אם המנהג ללכת בגילוי הראש – אין איסור 'דת יהודית' על פרודה, ומתוך כך שאין עליה גם חובת 'דת משה' הריהי מותרת בגילוי השיער.

ו. איסורי 'דת משה' ו'דת יהודית' כפגיעה בבעל

לימדנו הרמב"ם בהלכות אישות כד, יא-יב:

ואלו הן הדברים שאם עשת אחד מהן עברה על דת משה: יוצאה בשוק ושער ראשה גלוי, או שנודרת או נשבעת ואינה מקיימת, או ששמשה מטתה והיא נדה, או שאינה קוצה לה חלה, או שהאכילה את בעלה דברים אסורים, אין צריך לומר כגון שקצים ונבלות, אלא דברים שאינן מעושרין...

23. רבי אליהו ראגולר (ה'תקנ"ד – 1849, י"ט בחשוון ה'תר"י), אשר נודע גם בכינויו רבי אליהו מקאליש, או קלישר, היה רב ליטאי, פוסק הלכה ומקובל. מתלמידיו של רבי חיים מוולוז'ין, רבן של רגולה, סלובודקה, קאליש וערים נוספות.

ואי זו היא דת יהודית? הוא מנהג הצניעות שנהגו בנות ישראל. ואלו הן הדברים שאם עשת אחד מהן עברה על דת יהודית: יוצאה לשוק או למבוי מפולש בראשה פרוע ואין עליה רדיד כשאר הנשים, אף על פי ששערה מכוסה במטפחתה; או שהיתה טווה בשוק וורד וכיוצא בו כנגד פניה על פדחתה או על לחיה, כדרך שעושות הגויות הפרוצות; או שטווה בשוק ומראה זרועותיה לבני אדם; או שהייתה משחקת עם הבחורים; או שהייתה תובעת התשמיש מבעלה בקול רם, עד ששכנותיה שומעות אותה מדברת על עיסקי תשמיש; או שהייתה מקללת אבי בעלה בפני בעלה.

וכתב מו"ר הגרנ"א רבינוביץ זצ"ל בחיבורו יד פשוטה (הלכות אישות פרק כד עמ' תקכו):

ואם תאמר, למה מנו דווקא את אלה ולא כל שאר עבירות שבתורה ושמדבריהם? הצד השווה שבכולם, בין דת משה ובין דת יהודית, שבכל אלה יש פגיעה בבעל.

ברם אישה פרודה לא רק שאין לה עניין שלא לפגוע בבעל, פעמים שהיא כן רוצה לפגוע, והשארית כיסוי הראש מהווה למעשה פגיעה באישה. ברית הנישואים היא סוג של חוזה זוגי, שכל אחד מבני הזוג מחויב לשני. חלק מכך הם חיובי הצניעות המבטאים את הברית (דהיינו יש מעשים שמביעים פריצות במשמעות של הפרת הזוגיות, כגון טווה בשוק וכו', וזו הכוונה פגיעה בבעל). אך משעה שהברית מופרת, הרי שמעשים המבטאים את הברית גם אינם בהכרח מחויבים, וניתן להסיר את כיסוי הראש.²⁴ כפי שהבאנו באות הקודמת, עיקר 'דת משה' נלמד מדיני סוטה. כל המטרה של דיני סוטה היא "להטיל שלום בין איש לאשתו" (ספרי נשא פי' טז), אך אם כבר אין סיכוי לשלום נראה שלא שייכים דיני סוטה.

לסיום אני מבקש להביא את תשובת מו"ר הגרנ"א רבינוביץ זצ"ל בשו"ת

24. למרות שדיני הצניעות, גם מ'דת משה' וגם מ'דת יהודית', לא הזכירו עניין של שייכות האישה לבעל, בדור האחרון מרביתם להסביר לנשים את היופי שיש בכיסוי הראש. השורות הבאות עלולות להיתפס בצורה פטרונית ויש נשים שלא תסכמנה לקבל את הדברים, אך מקובל להסביר (דווקא על ידי אלו הדורשים את השארית כיסוי הראש לנשים פרודות) שנשים רבות מאמינות כי עטיית כיסוי ראש תביא לאובדן יופיין, אך למעשה, אישה נשואה העוטה כיסוי ראש לא מאבדת כלל את יופייה, אלא שומרת היא אותו עבור בעלה. יופייה אף מתעצם בעיני בעלה פי כמה וכמה, כשיועד הוא שאשתו שומרת את נְשִׁיתָה עבורו בלבד, ואין היא רוצה למצוא חן בעיני גברים אחרים. שיער הוא אכן עיקר משיכתה של האישה, ובכך שאישה נשואה מסתירה אותו, היא למעשה מקדישה את יופייה לבעלה בלבד ולא לגברים זרים, שכן נדרש מאישה להתקשט ולהתייפות עבור בעלה בלבד, כפי המובא במדרש: "לא נתנו תכשיטין לאשה אלא שתהא מתקשטת בהן לתוך ביתה" (מדרש תנחומא, וישלח, סי' ה). אצל אישה פרודה העניין הזה לא קיים כלל, ואדרבא ההיפך הוא הנכון. אין היא רוצה לשמור את יופייה לבעלה שהרי הוא החליט לגרשה, אז למה שתמשיך בכיסוי הראש?

שיח נחום א, קו (עמ' 361) ביחס לפאה נכרית. הרב כותב שבכיסוי הראש יש שלושה היבטים: ההלכה, המנהג של הקהילה או הקבוצה בה בני הזוג גרים, ויחס הכבוד ההדדי בין בני הזוג. אצל זוג פרוד החלק השלישי חסר. מכיוון שהוא חסר, וגם החלק הראשון של ההלכה איננו מ'דת משה' כפי שהוכחנו, הרי שנמצא שחובת הכיסוי לאישה פרודה הוא מ'דת יהודית', "וכמו כל דבר של כבוד וצניעות – המקום והזמן הינם גורמים משמעותיים" (שם תשובה קה, עמ' 359).

כפי שהתנה מו"ר זצ"ל על גרושה ואלמנה שיכולות להסיר את כיסוי הראש אם מתחייבות להחזיר אותו אחרי שבעז"ה יינשאו פעם נוספת (שיח נחום ב, רד, לעיל אות ג), כך יש להתנות גם בפרודה.

תנאי נוסף הוא שניתן להסיר את כיסוי הראש רק אם הטוען/נת הרבני/ת או עורכי הדין מאפשרים את הדבר. לפעמים מעשה כזה יכול לגרום לנזק בבית הדין במקרה שהאישה זכאית לכתובה, והורדת כיסוי הראש יכולה לתת טיעונים כנגד האישה. והחכמה עיניה בראשה.

ז. סיכום ומסקנות

מעיקר הדין נשים נשואות צריכות לכסות את רוב שיער הראש, אבל מותר להוציא קצת שיער. הדבר מחויב מגדר 'דת משה' ו'דת יהודית'. נראה כי אין שיעור מסוים של שיער שמותר להוציא אלא כפי הנהוג בחברה של שומרי תורה ומצוות אליה משתייכים.

גדרי 'דת משה' נלמדים מדין סוטה, ומי שאין בה דין סוטה, ככלה ערב חופתה ואישה פרודה אחרי קביעת בית הדין על חיוב גירושין, ואולי אפילו כבר משלב 'גרושת הלב', לא שייך בה 'דת משה'. עדיין יש 'דת יהודית', ומנהג המקום קובע האם חייבים להמשיך ללכת בכיסוי הראש אחרי הפירוד. הורדת כיסוי הראש אפשרית בשני תנאים:

- א. התחייבות של האישה לחזור לכיסוי הראש אחרי נישואיה בעז"ה.
- ב. אמירת המלווים בבית הדין (טוענים רבניים ו/או עו"ד) שאין נזק במעשה זה.

בשולי הדברים נאמר, שכל דעה הלכתית אמורה להיבחן לגופה, ובעין לא משוחדת. כאשר אנחנו באים ללבן סוגיה הלכתית, עלינו לדון בה ממקורותיה, ולראות מה אנו למדים מהם. אין לחשוש ממסקנות מחודשות, ובוודאי במקום שהדבר משמש ללימוד סגוריה על בנות ישראל ולדעת לענות את המעיקות, דבר שהפוסקים עוסקים בו לא מעט ולמדנו אותו ישירות מהקב"ה (בראשית רבה עא). אך שומה עלינו

לעיין במקורות בעיון ישר וללא משוא פנים, לא לאיסור ולא להיתר. כתבנו את הדברים על פי עיון ישר כמיטב שיפוטנו והבנתנו במקורות, וירא הקורא וישפוט. נכון לסיים בדברי בעל שרידי אש (ח"א סוף סי' עח):

לא באתי לברר כאן אם יש לדין זה של כסוי שערות ראשה של האשה הנשואה דין תורה מפורש או מנהג תורה. למעשה סובר אני שגם מצד המוסר היהודי, ראוי שהאשה הנשואה תכסה את ראשה – בכך היא מראה שאיננה להוטה למצוא חן בעיני אנשים זרים ומתנגדת לכך שאנשים אחרים יפסעו אחריה. כל כבודה בת מלך פנימה – בביתה ובחוג משפחתה, ודרך של נשי ישראל הכשרות שהן בוחלות שאנשים זרים יתנו בהן עין חומדת. כסוי הראש של אישה נשואה קשור בדרישותיה של היהדות לצניעות, פשטות וטהרה מוסרית, שהן מופנות לכל ישראל, לאנשים ולנשים.

שונה מצבה של הפרודה. כפי שכיסוי הראש משמש "אות של צניעות, מקור לטהרת המחשבה" (שם), כך לפעמים הוא עלול לגרום אות של פירוד וריחוק קרובים, ונכון להסיר אותו.